
РОЗВИТОК ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ

УДК 574:911.2

DOI <https://doi.org/10.32846/2306-9716/2021.eco.7-34.13>

ЛАНДШАФТНА РЕПРЕЗЕНТАТИВНІСТЬ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ

Гетьман В.І.

Державна екологічна академія післядипломної освіти та управління
вул. Василя Липківського, 35, корп. 2, 03035, м. Київ
wi.getman@gmail.com

У статті здійснено функціональний аналіз регіонального розподілу територій природно-заповідного фонду України, що сприятиме оптимізації збереження та охорони заповідного ландшафтного різноманіття. Його результати дають змогу виявити прогалини в сучасному стані заповідання біотичного й ландшафтного різноманіття в межах країни чи окремих її регіонів. Аналіз стану репрезентативності біотичного й ландшафтного різноманіття є основоположним напрямом досліджень у класичних біологічних, географічних і природоохоронних науках. Представленість заповідних ландшафтів залежить (значною мірою) від площі природно-заповідних територій.

Оцінку представленості ландшафтів у сучасній мережі природно-заповідного фонду зроблено на основі природних і біосферних заповідників, національних природних парків, що мають статус категорій найвищої заповідності, відповідно до регіональних фізико-географічних теренів – природних зон (підзон), провінцій (країв), ландшафтних областей.

Відповідно до фізико-географічного районування України, встановлено, що найбільше біосферних і природних заповідників, національних природних парків знаходяться в степовій зоні (24) та Українських Карпатах (15). Найвищий показник заповідності (10,4%) у зоні широколистяних лісів, 36% фізико-географічних провінцій забезпечені об'єктами природно-заповідного фонду. Ступінь репрезентативності фізико-географічних областей становить 80%. Найщільніші регіональні мережі природно-заповідних територій в Українських Карпатах і Поліській провінції. Відповідно, найбільше об'єктів мають області Зовнішніх Карпат (8), Полонинсько-Чорногірська (7) та Волинського Полісся (7). У степовій зоні найвищі рівні репрезентативності в Старобільській схилово-височинній (5) і Нижньодніпровській терасово-дельтовій (5) областях. П'ять областей Дністровсько-Дніпровської лісостепової провінції не мають біосферних і природних заповідників, національних природних парків. *Ключові слова:* ландшафт, ландшафтне різноманіття, природно-заповідні території, природний і біосферний заповідники, національний природний парк.

Landscape representativeness of the nature reserve fund of Ukraine. Hetman V.

The article provides the functional analysis of the regional distribution of the territory of the Nature Reserve Fund of Ukraine for the optimal conservation and protection of protected landscape diversity.

Assessment of the representation of landscapes in the modern network of Nature Reserve Fund is based on natural and biosphere reserves, national nature parks, which has the status of the highest category in accordance with regional physical and geographical areas – natural areas (subzones), provinces (country), landscape divisions.

The constant monitoring analysis of the state of representativeness of the nature reserve fund on the basis of geographical criteria is considered relevant and at the same time difficult. The aim of the research was to assess the degree of representativeness of the modern network of biosphere and nature reserves, national nature parks in accordance with the system of physical and geographical zoning of Ukraine. The main method used was the identification and accounting of nature reserves at the levels of physical-geographical regions, provinces, zones and mountainous countries. These physical and geographical ranks are not equally provided by the studied objects. Most biosphere and nature reserves, national nature parks are located in the steppe zone (24) and the Ukrainian Carpathians (15). The highest reserve index (10.4%), which is formed by biosphere and nature reserves, national nature parks, was found for the zone of deciduous forests. Slightly more than a third (36%) of the physical-geographical provinces are provided with biosphere reserves and reserves. A much higher (80%) degree of representativeness of branches of biosphere and nature reserves, national nature parks has developed at the level of physical and geographical areas. Categorically the most developed and territorially dense regional networks of objects are observed in the Ukrainian Carpathians and Polissya province. Accordingly, most of the biosphere and nature reserves, national nature parks have the following physical and geographical areas of these two natural regions: the Outer Carpathians (8 sites), Polonynsko-Chornohirska (7 sites) and Volyn Polissya (7 sites). In the steppe zone of Ukraine, the highest levels of representativeness of protected landscapes are observed in Starobilsk slope-upland (5 objects) and Lower Dnieper terrace-delta (5 objects) regions. Five regions of the Dniester-Dnieper forest-steppe province do not have biosphere and nature reserves, national nature parks, which indicates the lowest level of representativeness of protected landscapes in the forest-steppe zone of Ukraine. *Key words:* physical and geographical zoning, landscape diversity, Nature Reserve Fund, reserve index.

Постановка проблеми. Згідно із Законом України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України», площа природно-заповідного фонду (далі – ПЗФ) має бути збільшена до 15% до 2020 р. [6]. Це завдання мало вирішуватися як розширенням площ уже наявних територій та об'єктів ПЗФ, так і створенням нових. Зрозуміло, що в запланований термін воно не буде виконане, адже відсоток заповідності в Україні нині становить усього 6,61.

Актуальність дослідження. За умови недостатності площі для виконання такого «надзавдання» на перше місце виходить питання репрезентативності мережі природно-заповідних територій та об'єктів, тобто наскільки вони в сукупності можуть представляти природу збережених і віртуальних (тих, які могли б бути на місці сучасних антропогенних) ландшафтів території їх охоплення (мережі). Оцінка, наперед зазначимо, такої репрезентативності ландшафтів на територіях ПЗФ може здійснюватися передусім за «сивобородим» критерієм еталонності (використовуючи, ясна річ, біогеографічні критерії).

Наявна мережа ПЗФ створювалася переважно для охорони рідкісних рослин і тварин. Однак, якщо виходити з ідеї, що в сучасних умовах природно-заповідний фонд має стати ядром екологічного каркасу території, першочерговим завданням стає необхідність збереження ландшафтного різноманіття ПЗФ України.

Мета дослідження – показати актуальність пошуку нових (креативних) шляхів і форм здійснення функціонального аналізу регіонального розподілу територій ПЗФ України задля оптимального збереження та охорони заповідного ландшафтного різноманіття.

Методи дослідження. Під час написання статті автор дотримувався чотирьох рівнів методології науки: філософсько-світоглядного, загальнонаукового, конкретно-наукового (методи ландшафтознавства) і техніки досліджень. Так, для доведення положень використано аналітичний методологічний прийом (метод аналізу). Також застосовано низку інших методів, зокрема загальнонаукові (логічні) – синтезу, абстракції, індукції й дедукції; конкретно-наукові (методи ландшафтознавства, передусім спостереження, порівняльно-географічний тощо).

Виклад основного матеріалу. Термін «ландшафт» походить від німецького “die Landschaft” і дослівно означає «пейзаж», чи «краєвид». Як науковий термін, близький за семантикою до слів «край», «країна», його використав ще в 1805 р. вчений Г. Гоммейєр. Сьогодні склалася ціла низка синонімів до цього терміна: природно-територіальний комплекс, геокомплекс, геосистема, ландшафтний комплекс тощо. З усіх ознак, властивих ландшафтним комплексам (далі – ЛК), найважливіші: 1) наявність природних компонентів; 2) взаємодія між природними компонентами (яка є земною сутністю ЛК); 3) територіальність (як найважливіша географічна ознака).

Що таке ландшафтне різноманіття? Дефініція ландшафтного різноманіття має принаймні два аспекти: теоретичний і прагматичний. Визначення сутності ландшафтного різноманіття як історично створеного поєднання інваріантного та варіантного різноманіття достатньо повно й обґрунтовано висвітлено в працях вітчизняних ландшафтознавців (Василенко, 1992; Коржик, 1992, 2001; Гродзинський, Шищенко, 1998; Гродзинський, 1999, 2000; Денисик, 1998; Пашенко, 2000; Гринецький, 2000).

Водночас справедливо зауважено (Гродзинський, 1999), що поняття «ландшафтне різноманіття» має щонайменше чотири різних тлумачення: традиційно-ландшафтне (геокомплексне), антропічне, біоцентричне та гуманістичне. На основі останнього ґрунтується Європейська ландшафтна конвенція, розроблена Радою Європи. У її рамках визнається, що людина має деяку оптимальну межу сприйняття різноманітності ландшафту, вище й нижче якої вона почуває себе некомфортно. Кожний із цих підходів має певні переваги й недоліки, проте сьогодні єдина, чітко визначена концепція ландшафтного різноманіття поки що відсутня.

Зважаючи на стоси списаного паперу із цього питання й обмежені рамки статті, висловимо максимально коротко власне бачення розглядуваного поняття. Ландшафтне різноманіття – система геокомплексів різної таксономії та генезису й сукупність системних (функціональних) зв'язків між ними, виражених (візуально) природними процесами та явищами.

За розмірністю ландшафтні комплекси бувають трьох масштабних рівнів: планетарні (ландшафтна оболонка, материк); регіональні (пояс, зона, підзона, країна, провінція, або край, область, район) і топологічні, або місцеві – місцевість, урочище, підурочище, фація.

Пізнавальний процес виявлення регіональних ЛК, їх вивчення, наукова систематика та картографування (нанесення на карту меж) називають природно-географічним районуванням. За ступенем систематизації матеріалу виділяють індивідуальне й типологічне природне районування [1; 2].

Індивідуальні (регіональні) ЛК (райони, місцевості) групуються й виділяються на карті за принципом відносної природно-географічної однорідності в типологічні одиниці районування (вид, рід тощо).

Питанням природно-географічного районування України присвячені наукові роботи В.П. Попова, О.І. Ланька, О.М. Маринича, П.Г. Шищенко, В.М. Пашенка, К.І. Геренчука та інших учених.

В основу репрезентативності ландшафтного різноманіття на територіях ПЗФ, як сказано вище, мусимо класти еталонність. Тобто передусім брати корінні структури ландшафтів. Якщо до уваги брати корінні зональні рослинні угруповання (фітоценози), то в ПЗФ України їх залишилося близько 16,7%, що дуже мало [18].

Особливо катастрофічна ситуація склалася нині зі степами України. Збереглися тільки окремі заповідні осередки. Здається, що ситуація безнадійнай неконтрольована. Жалюгідні, хворі їх залишки далекі від тих, які вкривали Північне Причорномор'я в епоху кочового господарства (структурний оптимум).

Отже, сьогодні збереження ландшафтного різноманіття треба трактувати не тільки як консервацію «диких» природних територій, а і як профілактику та оздоровлення «хворих» ландшафтів. Тому доцільно включати до природно-заповідного фонду деградовані угіддя й відповідно до наукових обґрунтувань здійснювати відновлення корінних ландшафтних комплексів.

Пропонуючи включати до складу ПЗФ території, які втратили свої природні властивості, виходимо з необхідності не просто зберігати природне середовище шляхом заповідання, а й відновлювати (через сукцесії) окремі території, які зазнали антропогенного навантаження, перейти від пасивного збереження природних властивостей оточуючого середовища до їх активного відтворення.

Цю особливу територіальну категорію варто відмежовувати від земель, які резервуються для наступного заповідання, за низкою особливостей. Так, відповідно до ст. 55 Закону України «Про природно-заповідний фонд України», резервуються цінні природні об'єкти й території, тоді як запропонована нами для включення до ПЗФ категорія таку властивість (цінність) уже втратила.

Території, що резервуються, залишаються у віданні землевласників і землекористувачів, а комплекси з утраченими природними властивостями, на нашу думку, необхідно включати до складу заповідних територій та об'єктів з одночасним вилученням в осіб, які ними розпоряджаються. Зарезервовані природні території та об'єкти продовжують використовуватися за цільовим призначенням, тоді як нова категорія територій (деградовані) повністю повинна вилучатися з господарського обігу та будь-яка діяльність у їх межах, окрім відновлювальних і науково-дослідних робіт, забороняється.

На часі (повертаючись до питання щодо фізико-географічного районування) потрібно зауважити, що межі таксонів фізико-географічного районування (ландшафтів) мають в основному розмитий екотонний характер. Це різної (залежно від рангу таксона) ширини перехідні (буферні) полоси [5]. Та й окремі природно-заповідні території можуть бути розміщені саме на цих межах. Так, національний природний парк «Дворічанський» у Харківській області знаходиться на межі двох природних зон – лісостепу і степу, межею яких є р. Оскіл. Правий берег річки, де, власне, і розміщений парк, належить до лісостепової зони.

Відповідно до фізико-географічного районування України, на її території в зоні змішаних лісів виділяють одну фізико-географічну провінцію (край) і шість фізико-географічних областей; у лісостепо-

вій зоні – чотири провінції й 18 областей; у степовій зоні – сім провінцій і 21 область (у північностеповій підзоні – чотири провінції й дев'ять областей, середньостеповій – одна провінція й п'ять областей, у сухостеповій – дві провінції й сім областей); в Українських Карпатах – одна провінція й сім областей; у Гірському Криму – одна провінція і три області.

Усього на території України виділяють 14 фізико-географічних провінцій і 57 фізико-географічних областей, 275 фізико-географічних районів як територіальних (індивідуальних) ландшафтних одиниць і понад 200 (220) видів ландшафтів як типологічних ландшафтних одиниць [10].

Відповідно до такого нерівнозначного ландшафтного різноманіття, нерівномірним є розподіл на території України і її природно-заповідного фонду [7].

Представленість ландшафтів України в ПЗФ залежить значною мірою від площі територій, які його становлять. Оптимальна вона тоді, коли містить усі типові для цього ландшафту морфологічні (складові) частини, зокрема місцевості, урочища. Найповніше ландшафти представлені в межах природних і біосферних заповідників, національних природних парків як найбільших за площею природно-заповідних категорій високого ступеня заповідання. В інших, менших за площею, категоріях ПЗФ, наприклад, у заказниках, пам'ятках природи, заповідних урочищах, представленість ландшафтів неповна, фрагментарна [9].

Найбільш представленими в природно-заповідному фонді України є природні ландшафти фізико-географічних гірських країн Українських Карпат (Вододільно-Верховинська ландшафтна область) і Гірського Криму (12,2% і 11,1% відповідно). Далі йде мішано-лісова зона (широколистяні та хвойно-широколистяні ліси – 9% і 7,4%), а також ландшафтні комплекси Західного Поділля. Найменші показники заповідності характерні для лісостепової і степової зон (2,9% і 3,5%) [9].

Отже, наявна територіальна природно-заповідна система як «зелений» каркас державної екологічної мережі далеко не відображає оптимальний ступінь репрезентативності ландшафтно-організаційної природного довкілля.

Ландшафтна зона мішаних лісів України (поліських ландшафтів). На Поліссі маємо Черемський, Рівненський, Поліський і Дрєвлянський природні заповідники, національні природні парки – Шацький, Ківерцівський «Цуманська Пуща», «Прип'ять-Стохід», Нобельський, Дермансько-Мостівський, «Мале Полісся», Мезинський і «Деснянсько-Старогутський». У них найбільш представлені такі види ландшафтів (із 31), як, наприклад, зандрові, моренно-зандрові та алювіальні рівнини з дерново-підзолистими та дерновими глейовими ґрунтами, грабовими суборами й борами.

У лісостеповій зоні, яка займає 34% території України, природна рослинність збереглася на 16%, із них 13% – ліси, 2% – луки на схилах ярів і балок,

1% – болота і степи [9]. У природних заповідниках: Канівському, «Медобори», «Розточчя» – представлено 7 видів ландшафтів. Лісостепові території ПЗФ, особливо на Лівобережжі, репрезентують у більшості долинні й заплавні природні азональні комплекси.

У степовій зоні 85% становлять орні землі. Степові природні заповідники: Дніпровсько-Орільський, «Сланецький степ», відділення Українського степового («Кам'яні могили», «Хомутівський степ», «Крейдяна флора», «Кальміуське»), Луганського («Стрільцівський степ», «Провальський степ», «Трьохізбенський степ», «Станично-Луганське», або «Придінцівська заплава») – на 10 ізольованих ділянках представляють зональний степовий ландшафт з півночі (заходу) на південний схід.

Загалом на рівні ландшафтних зон і країв (провінцій) жоден із регіонів не досягає рівня заповідності в 15%. Однак для фізико-географічних областей, регіонів Українських Карпат і Поділля, Присивасько-Приазовська ландшафтна область характеризуються показниками, що перевищують 15%, а то й 25%.

Відповідно до принципу «кожному природно-ландшафтному регіону – один біосферний резерват», нині в Україні біосферними заповідниками забезпечені біогеографічні регіони, Українські Карпати – Карпатським, Лівобережний рівнинний – «Асканія Нова», район гірл річок і морського узбережжя – Дунайський і Чорноморський, а також Правобережне Полісся – особливого статусу Чорнобильський радіаційно-екологічний [14].

Відтак сьогодні (у контексті вищесказаного) уже істиною стає **природно-географічний постулат: кожний географічний ландшафт як унікальна річ земного буття (геореал) повинен бути репрезентований природно-заповідною територією.**

Тобто кожна природно-ландшафтна країна, зона, край, область і навіть фізико-географічний район або кожний клас, підклас, тип, вид ландшафтів тощо, відповідно, мають представлятися (у натурі) природним чи біосферним заповідником, національним природним чи регіональним ландшафтним парком, як мінімум, заказником.

Тепер розглянемо, відповідно до схеми фізико-географічного районування (Маринич, Пашенко, Шищенко, 1985), регіональні ландшафти України (зона, підзона, провінція, область) і коротко існуючі в них природно-заповідні території вищого статусу заповідання (природні й біосферні заповідники, національні природні парки).

Зона мішаних лісів. Поліська провінція (край) включає шість ландшафтних областей (Волинське, Житомирське, Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське і Мале Полісся). Основу ландшафтної структури Українського Полісся становлять зандрові, моренні й моренно-зандрові рівнини.

На півночі області **Волинського Полісся** значні площі займають заплавні лучно-болотні ландшафти.

У центральній і південній частинах представлені денудаційні рівнини з дерново-підзолистими ґрунтами під суборами й сугрудками.

Природні заповідники (ПЗ). **Черемський** – знаходиться на межі річки Веселухи і Стоходу. Переважають соснові ліси з домінуванням зелених мохів, лишайників, чорниці. **Рівненський** – відзначається високою заболоченістю (найбільші в Україні болотні масиви).

Шацький НПП представляє типові природні ландшафти лісових і лучно-болотних заплав та озерно-зандрових плоско-низовинних рівнин з евтрофними (низинними) осоковими болотами, суборами й борами. **НПП «Прип'ять-Стохід»** складається з одного великого, витягнутого вздовж заплави р. Прип'ять контуру, а також багатьох дрібних ділянок лісу. Значної привабливості ландшафтам парку надають елементи еолово-льодовикового рельєфу – піщані дюни.

Ківерцівський НПП «Цуманська пуца» представляє збережений лісовий масив межиріччя Стиру й Горині в межах Цуманського фізико-географічного району (ландшафту) [20]. Значну частину території **НПП «Нобельський»** займають лісові масиви.

Мале Полісся – переважають мішано-лісові й лісостепові ландшафтні комплекси. **НПП «Дермансько-Острозький»** тягнеться вузькою смугою між Подільською та Волинською височинами, що сприяє формуванню особливо унікальних ландшафтів. У ландшафтній структурі **НПП «Мале Полісся»** поєднуються природно-територіальні комплекси лісового й лісостепового типів [17].

Житомирське Полісся. Значне місце посідають зандрові рівнини на кристалічній основі, з дерново-підзолистими ґрунтами, борами й суборами. **Поліський ПЗ** – ландшафти слабо дренуваних рівнин з дерново-підзолистими ґрунтами, суборами й борами. **Древлянський ПЗ** – це смарагдово зелені ліси, з голубими плесами річок та озер, непрохідними болотами.

Київське Полісся. Зандрові й алювіально-зандрові рівнини з дерново-слабопідзолистими ґрунтами, борами й суборами, болотами; на півдні – моренно-зандрова рівнина. **НПП «Голосіївський»** розміщений на межі двох ландшафтних зон – мішаних лісів і лісостепу. **Чорнобильський радіаційно-екологічний біосферний заповідник** – домінують зандрові та моренно-зандрові рівнини.

Чернігівського Полісся. Моренно-зандрові й зандрові місцевості з дерново-підзолистими ґрунтами. Типові «лесові острови» з ознаками північно-лісостепових ландшафтів [10].

Новгород-Сіверське Полісся – домінують моренно-зандрові рівнини з дерново-середньопідзолистими ґрунтами. **Мезинський НПП** простягається вздовж правого берега річки Десни невеликими ділянками (кластерами), представленими лісами, чагарниками, луками, болотами. **НПП «Деснянсько-Старогутський»** включає ландшафтні комп-

лекси заплави й борової тераси р. Десна, а також Старогутських соснових лісів і боліт.

Лісостепова зона. Західноукраїнська лісостепова провінція (край).

Фізико-географічні (ландшафтні) області.

Волинське лісостепове Опілля. Ландшафтна структура області характеризується значним поширенням розчленованих лесових височин із сірими й темно-сірими лісовими ґрунтами, залишками похідних грабових дібров.

Розточчя й Опілля. Домінуючими ландшафтами області є розчленовані лесові височини із сірими лісовими ґрунтами під дубово-буковими лісами. У природному заповіднику «Розточчя» представлені розчленовані лесові височини та денудаційні хвилясті рівнини із сірими, темно-сірими лісовими й чорноземними ґрунтами. Особливо характерні буково-дубово-соснові ліси.

Більшість території Яворівського НПП вкрита лісами, які в поєднанні з горбогірним рельєфом створюють своєрідне ландшафтне (пейзажне) різноманіття [16]. Галицький НПП розміщений на межі двох природних країн: Українських Карпат (область Передкарпаття) та південно-західної частини Східноєвропейської рівнини [20].

Західно-Подільський лісостеп. Ландшафтну структуру області утворюють передусім розчленовані лесові рівнини з чорноземами глибокими та опідзоленими, яружно-балкові й горбогірні місцевості з еродованими сірими ґрунтами. Природний заповідник «Медобори» розміщений переважно в межах Товтрової гряди. Найбільш поширені дубово-грабові ліси. НПП «Подільські Товтри» знаходиться в межах Придністровського Поділля [3].

Північно-Подільський лісостеп. У ландшафтній структурі виділяється розчленоване горбогір'я з еродованими сірими лісовими ґрунтами, дубово-грабовими та грабовими лісами, суходільними луками. Територія НПП «Північне Поділля» належить до фізико-географічних районів Гологор і Вороняків. НПП «Кременецькі гори» виділяється своєрідністю геологічної будови, рельєфу, рослинного і тваринного світу, горбогірними місцевостями. Значну площу становлять горбогір'я [20].

Прут-Дністровський лісостеп. У ландшафтній структурі домінують акумулятивно-денудаційні лесові височини з сірими й темно-сірими лісовими ґрунтами, залишками дубово-грабових, грабових і букових лісів. НПП «Дністровський каньйон» – подільський відрізок долини ріки Дністер: неповторні мальовничі ландшафти, величезна кількість ботаничних, геологічних і палеонтологічних пам'яток природи [3]. НПП «Хотинський» – крутосхили р. Дністер і пониззя його правосторонніх приток.

Дністровсько-Дніпровська лісостепова провінція (край). У структурі ландшафтів помітні зональні відмінності, що відображено в територіальному розподілі фізико-географічних областей [10].

Фізико-географічні області. Північно-Придніпровський лісостеп. У ландшафтній структурі переважають денудаційні хвилясті лесові рівнини з чорноземами глибокими малогумусними, фрагментами дубових лісів.

Київський височинний лісостеп. Переважаючим видом ландшафтів є розчленовані лесові рівнини з чорноземами типовими та опідзоленими. У Канівському ПЗ представлені лесові рівнини й сильно розчленовані височини та їх схили з гляціодислокаціями на юрсько-крейдовій основі, з ярами й балками, врізаними в палеогенові породи, зі світло-сірими лісовими ґрунтами під грабовими дібровами; з останцями та зсувами.

Лісостепова частина НПП «Голосіївський» включає ділянки широколистяного лісу, надзаплавну терасу Дніпра, укриту переважно сосновими та сосново-дубовими лісами, і лісо-болотний комплекс у долині р. Віта.

Придністровсько-Подільський лісостеп. Основними ландшафтами області є лесові височини та схили із сірими лісовими ґрунтами й опідзоленими чорноземами. Значні площі займають яружно-балкові та долинні місцевості з дубово-грабовими й дубовими лісами. **Подільсько-Побузький лісостеп.** У ландшафтній структурі домінують природно-антропогенні комплекси – хвилясті розчленовані лесові височини з ярами та балками, врізаними до кристалічних порід, дубово-грабовими та грабовими лісами. **Центрально-Придніпровський височинний лісостеп.** У доагрикультурний період панували лучні та остепнені луки. Серед сучасних ландшафтів переважають розчленовані горбисті лесові рівнини з чорноземами опідзоленими й темно-сірими лісовими ґрунтами.

Ландшафтні області Придністровсько-Подільського, Подільсько-Побузького та Центрально-Придніпровського височинного лісостепу не представлені в природно-заповідному фонді України категоріями високого статусу заповідності. Однак у їх межах чимало заказників загальнодержавного значення, які в перспективі можуть підняти свій статус заповідності.

Південно-Подільський височинний лісостеп. У ландшафтній структурі області переважають височинні рівнини з чорноземами глибокими малогумусними, залишками лісів з дуба скельного і звичайного. Територія НПП «Кармелюкове Поділля» розташована в межах південної частини Піщансько-Савранського фізико-географічного району [20]. Характерна досить складна ландшафтна структура. Домінує широколистяний лісовий ландшафт.

Південно-Придніпровський височинний лісостеп. У доагрикультурному ландшафті панували лучні степи. Були поширені дубові ліси на чорноземних опідзолених і дубово-грабові на сірих лісових ґрунтах, представлені нині Чорним лісом.

Лівобережно-Дніпровська лісостепова провінція (край). Лівобережно-лісостепові низовинні ландшафти. Провінція знаходиться в межах Дніпровсько-Донецької западини, якій у рельєфі відповідає акумулятивна терасова (проекується створення НПП).

Фізико-географічні області. Північно-Дніпровський терасово-рівнинний лісостеп. Основним видом ландшафтів є терасові мало дреновані рівнини з чорноземами глибокими, лучно-чорноземними ґрунтами, плямами солонців і солончаків. Лісостепові ландшафти урізноманітнюються боровими ландшафтними комплексами з дерново-підзолистими ґрунтами під дубово-сосновими лісами.

Ічнянський НПП. Основні (зональні) ЛК північного лісостепу (змішані ліси, лучні степи) поєднуються з азональними (заплавні луки, низинні болота). **НПП «Пирятинський».** Корінні природні ландшафти відсутні. Залишається відкритим питання, якими вони були тут у доісторичну епоху.

Південно-Дніпровський терасово-рівнинний лісостеп. На вищому гіпсометричному рівні знаходяться лесові терасові рівнини з потужними мало гумусними чорноземами, лучно-чорноземними солонцюватими ґрунтами із залишками злаково-різнотравних степів на схилах балок. **НПП «Нижньосульський»** – еталон українського ландшафту у вигляді заплавних лук і зарослих очеретом боліт, із тихими водними плесами нижньої течії річки Сула [3].

Північно-Полтавський лісостеп. Фоновими ландшафтами є лучно-степові (розчленовані лесові рівнини з чорноземами глибокими мало гумусними й опідзоленими). У **природному заповіднику «Михайлівська цілина»** представлені ландшафти розчленованих і пологохвилястих лесових рівнин із чорноземами глибокими мало- й середньогумусними, дібровами [10].

Гетьманський НПП розміщений на межі трьох ландшафтних областей (Північно- й Південно-Полтавський лісостеп, Сумський височинний лісостеп). Доландшафтної області Північно-Полтавського лісостепу зараховано долинно-річкові ландшафтні комплекси чарівної в нижній течії річки Боромлі.

Південно-Полтавський лісостеп. У ландшафтній структурі фон створюють лучно-степові ландшафти. Фрагментарно поширені широколистяно-лісові ЛК. **Гетьманський НПП** представляє долинно-річкові ЛК чарівної річки Ворскли.

Середньоросійська лісостепова провінція (край). **Фізико-географічні області. Сумський височинний лісостеп.** У ландшафтній структурі домінують ландшафти височин і їх схилів із сірими й темно-сірими лісовими ґрунтами, дібровами, ярами та балками, врізаними в крейдові породи. **Гетьманський НПП** – височинні та схиліві ландшафти із сірими й темно-сірими лісовими ґрунтами, ярами та балками.

Харківський височинний лісостеп. У морфологічній структурі ландшафтної області переважають сильно розчленовані, останцево-горбисті, лесові височини з типовими малогумусними чорноземами, сірими лісовими ґрунтами, із залишками кленово-липових дібров, ярами та балками, врізаними в крейдові породи [9].

Ландшафти **НПП «Слобожанський»** представлені широкими плакорними плато, які гармонійно поєднуються з елементами річкових долин. **НПП «Гомільшанські ліси»** включає плато корінного правого берега Сіверського Дінця, заплаву та борову терасу лівого берега річки. **НПП «Дворічанський»** знаходиться на межі двох природних зон – лісостепу і степу, межею яких тут є р. Оскіл. Правий берег, де й розміщений парк, належить до Лісостепу.

Степова зона. Північностепова підзона. Дністровсько-Дніпровська північностепова провінція. Ландшафтну структуру визначають види ландшафтів – розчленовані схили лесових височин із чорноземами звичайними середньогумусними (північна смуга); виположені схили лесових височин із чорноземами звичайними мало гумусними.

Фізико-географічні області. Степові відроги Центрально-молдавської височини. Найбільш характерні ландшафтні особливості – значний розвиток ерозійних долинно-балкових і яружних місцевостей, висока еродованість межиріч. *Відносно збережені Тарутинські степи в області (на місці військового полігону) можуть стати «другою Асканією-Новою».*

Степові відроги Подільської височини. Основні природні особливості: паралельне простягання річкових долин, їх значна ширина й коритоподібна форма з асиметричними схилами та своєрідне поєднання ландшафтних місцевостей (хвилястих при вододілах, прирічкових яружно-балкових, долинно-схилівих, надзаплавних і заплавних).

Степові відроги Придніпровської височини. У ландшафтній структурі домінують місцевості – височин при вододілах, горбисті та хвилясті; схиліві, ерозійні і скелясті; яружно-балкові й долинно-балкові; надзаплавно-терасові й заплавні.

Природний заповідник «Сланецький степ» становить яружно-балковий комплекс. Характерною ознакою ландшафту є виходи вапняків, котрі місцями утворюють досить високі та круті стінки. **НПП «Великий Луг»** за рельєфом – низинна, положисто хвиляста лесова рівнина на півночі придніпровського лівобережжя Причорноморської низовини.

Лівобережно-Дніпровсько-Приазовська північностепова провінція. У ландшафтній структурі **фізико-географічні області Орільсько-Конського низовинного степу** видне місце посідають вододільно-рівнинні, терасові й заплавні, долинно-балкові, яружно-балкові та схиліві місцевості. Своєрідності долининим ландшафтам надають степові борові місцевості [20].

У Дніпровсько-Орільському НЗ представлені ландшафти заплави й першої надзаплавної тераси (терасово-горбисті піщані рівнини з дерновими та дерново-підзолистими ґрунтами, сухими борами й піщаними степами) Дніпра, сильно розчленованих схилів лесових височин із чорноземами звичайними малогумусними крутих правих берегів річкових долин.

Приазовський височинний степ. Виділяються місцевості: останцеві приводільні, приводільні хвилясті, яружно-балкові, придолинні ерозійно-схилові, терасово-річкові й заплавні [13]. Територія відділення Українського степового природного заповідника «Кам'яні могили» – сильно розчленована височина з чорноземами звичайними малогумусними, ярами й балками, врізаними в кристалічні породи.

Приазовський низовинний степ. Окрім приводільних, ерозійно-балкових, придолинно-схилувих, терасно-річкових і заплавних, тут розвинуті місцевості морських терас, абразійно-яружно-зсувних приморських схилів [13; 20].

Відділення Українського степового природного заповідника «Хомутівський степ». Представлені лесові рівнини з чорноземами звичайними малогумусними та міцелярними в поєднанні з лучно-чорноземними й дерновими. НПП «Меотида» представлений розгалуженою мережею проток, гирл, озер, лиманів, заток; прирусловими і прибережними масивами, лагунами, косами.

Донецька північностепова провінція. Ландшафтна структура **фізико-географічної області Степові західні відрогі Донецької височини** включає вододільно-міжрічкові, яружно-балкові, балково-долинні, схилові, надзаплавно-терасові й заплавні місцевості. НПП «Святі Гори» репрезентує схилово-височинні ландшафти з рідкісними екотопами – крейдяними відслоненнями на корінних схилах Сіверського Дінця.

Донецький височинний степ. Виразне місце в морфологічній структурі ландшафтів області становлять долинно-балкові місцевості, незначне – заплавні [10].

У відділенні Луганського степового природного заповідника «Провальський степ» представлені великоградіві сильно розчленовані височини з чорноземами й дерновими щепенуватими ґрунтами на алювії щільних, карбонатних і безкарбонатних порід у поєднанні з чорноземами звичайними.

Задонецько-Донська північностепова провінція. Фізико-географічної області. Старобільський степ. Домінують слабо розчленовані місцевості високих лесових терас декількох рівнів із чорноземами звичайними середньо- та малогумусними, а також місцевості борових терас.

У відділенні Луганського степового природного заповідника «Стрільцівський степ» представлені сильно розчленовані схили лесових височин і височинні рівнини з чорноземами звичайними малогумусними, з ярами й балками, врізаними до

крейдових порід. Станично-Луганське відділення («Придінцівська заплава») становить ландшафти заплави й першої надзаплавної тераси Сіверського Дінця, сильно розчленованих схилів лесових височин.

НПП «Святі Гори» репрезентує ландшафти заплави й першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сіверський Донець. НПП «Дворічанський» включає заплаву р. Оскіл, яка є екотоном між лісостепом і степом у межах парку.

Середньостепова підзона. Причорноморська середньостепова провінція. Фізико-географічної області. Задністровський низовинний степ становить акумулятивну приморську рівнину, розчленовану часто пересохлими річковими долинами й балками. Ландшафтні місцевості: приводільних рівнин, долинно-балкових, придунайських терасових, приморських галогенних, дунайських заплавних і дунайських дельтово-плавневих [20].

У Дунайському біосферному заповіднику представлені піщано-лесові рівнини з дерновими ґрунтами й чорноземними слабогумусованими ґрунтами; приморські ландшафти лиманно-морських солончаків рівнин і черепашково-піщані пересипи, коси й острови [10]. НПП «Гузлівські лимани» виділяється чергуванням суходільних степових місцевостей з акваторіальними [3].

Дністровсько-Бузький низовинний степ. Ландшафтно-морфологічну структуру становлять урочища приводільних рівнин із чорноземами південними малогумусними на лесовидних суглинках, урочища дельвіально-схилувих межиріччя і генетично зв'язані з ними урочища верхів'їв ерозійної сітки [10].

Бузько-Дніпровський низовинний степ. Значні обшири займають западинно-подові плакори. Уздовж річок широкими полосами тягнуться ерозійно-балкові місцевості. На схилах тераси Дніпра та балок і прилеглих ділянках плакору території НПП «Кам'янська Січ» широко представлені цілинні ділянки типчаково-ковилових степів.

Дніпровсько-Молочанський низовинний степ. У ландшафтній структурі області провідну роль відіграють лесові рівнини з чорноземами південними мало гумусними.

Степові південно-західні схили Приазовської височини. У ландшафтній структурі представлені середньостепові аналоги всіх місцевостей північних Приазовських степів – від височинних останцево-вододільних до приморських [10]. Приазовський НПП (переважно Бердянська коса) включає доволі різноманітні ландшафтні комплекси: приморські коси, узбережжя, значні за площею суходільні ділянки в заплавах річок, плакорні наземні ділянки, ділянки з первинною степовою рослинністю, незначні угруповання чагарників і деревних насаджень.

Сухостепова (південностепова) підзона. Причорноморсько-Приазовська сухостепова провінція. Фізико-географічної області Приморського низовинного степу властиві два види ландшафтів:

лесові рівнини з чорноземами південними солонцюватими в комплексі з темно-каштановими солонцюватими ґрунтами та слабо дреновані лесові рівнини з подами.

Ландшафтна структура Нижньодніпровського терасово-дельтового степу (Олешія) – це терасові піщано-лесові рівнини з темно-каштановими й каштановими ґрунтами; терасові та давньодельтові горбисті піщані рівнини з дубово-березовими й березовими колками; заплавні та остепнені луки [10]. У Чорноморському біосферному заповіднику представлені піщано-лесові рівнини з дерновими ґрунтами й чорноземними слабогумусованими ґрунтами; приморські ландшафти лиманно-морських солончакових рівнин, коси й острови.

НПП «Олешківські піски» представляє унікальний ландшафт псамофітних різнотравно-дернинно-злакових степів, піщаних дюн (кучугур) і листяних гайків у міжкучугурних зниженнях. НПП «Нижньодніпровський» включає типові та рідкісні угруповання заплавних лісів, боліт, лук, піщаних степів, степових схилів річкової долини й балок.

Для ландшафтної структури НПП «Білобережжя Святослава» характерні заплавні, терасові та давньодельтові горбисті піщані та приморські берегові галогенні рівнини. Територія НПП «Джарилгач» за генезисом (коса-острів) є типовою акумулятивною формою берегового рельєфу [3].

У ландшафтній структурі Присивасько-Приазовського низовинного степу головну роль відіграють лесові слабо дреновані рівнини з темно-каштановими й каштановими солонцюватими ґрунтами [10].

У біосферному заповіднику «Асканія-Нова» ім. Ф.Е. Фальц-Фейна представлені слабо дреновані лесові рівнини з чорноземами південними солонцюватими. Територія Приазовського НПП включає різноманітні ЛК: приморські коси, узбережжя, значні за площею суходільні ділянки в заплавах річок, плакорні наземні ділянки, ділянки з первинною степовою рослинністю. Азово-Сиваський НПП (коса Бирючий Острів) представлений піщано-лесовими рівнинами з дерновими й чорноземними слабогумусними ґрунтами в поєднанні з глеєсолодями та лучними солончаками западин [3; 10].

Кримська степова провінція. У ландшафтній структурі фізико-географічної області Кримсько-Присиваський низовинний степ виділяють: лагунно-прибережні напівпустелі на каштанових і лучних солонцюватих ґрунтах, пересипи, коси; мало дреновані рівнини з типчакково-полиновими й типчакково-ковилловими сухими степами. Азово-Сиваський НПП представлений островами зі слаборозвиненими дерново-чорноземними солончакуватими ґрунтами та солончаками [3].

Ландшафтні особливості Тарханкутського височинного степу – підняття вододільних місцевостей, хвилястий рельєф, м'який клімат тощо [10]. НПП «Чарівна гавань» репрезентує типові та уні-

кальні, степові й приморські природні комплекси північно-західного узбережжя Чорного моря.

Ландшафтну структуру Центрально-Кримського низовинного степу становлять види ландшафтів: лесові рівнини з чорноземами малогумусними карбонатними; акумулятивно-денудаційні рівнини з чорноземами південними; лесові слабо розчленовані рівнини з чорноземами південними й темно-каштановими солонцюватими ґрунтами [10].

Керченський горбистий степ морфологічно виглядає як пасмово-горбиста рівнина. Переважають горбисті рівнини з чорноземами південними, темно-каштановими солонцюватими ґрунтами, типчакково-ковилловими, полинно-злаковими та петрофітними степами [5].

Казантипський ПЗ (мис Казантип). Зовнішня частина мису має вигляд кам'янистого підвищення. Берегова лінія помережена гротами. Опукський ПЗ (г. Опук, оз. Кояшське). Гора Опук – це плосковершинне ландшафтне підняття, складене рифовими вапняками, з терасами на схилах, урвищами, уступами, осипищами.

Карпатська гірська фізико-географічна країна. Українські Карпати поділяються на п'ять ландшафтних областей (Передкарпаття, область Зовнішніх Карпат, Вододільно-Верховинська область, Полонинсько-Чорногірська область, область Вулканічних Карпат, Закарпатська низовинна область) [20].

Передкарпаття. Ландшафтна структура області: низько терасові слабо дреновані рівнини з глейовими дерновими й дерново-підзолистими поверхнево-оглесеними ґрунтами, дубовими та дубово-грабовими лісами; високо терасові рівнини з глибшим розчленуванням і дерновими опідзоленими ґрунтами; глибоко розчленовані височини з дерново-середньоопідзоленими ґрунтами; денудаційні увалисто-рядові височини із сірими опідзоленими ґрунтами, дубовими й дубово-грабовими лісами [11].

Для території Галицького НПП на правобережжі Дністра характерні ландшафти терасованих межиріч рік Лімниця й Бистриця [20]. У межах Передкарпаття розміщена передгірна частина НПП «Гуцульщина» (Покутське Передкарпаття). Виділяють індивідуальні ландшафти: Запрутський, Косівський, Печеніжинський, Слобода Рунгурський та Ославський [12].

Зовнішні Карпати. Переважають низько- й середньогірні ландшафти. Виділяють підобласті: Бескидсько-Горганську та Покутсько-Буковинські Карпати [16].

Своєрідні й різноманітні ландшафтні комплекси ПЗ «Горгани» (кам'яні розсипища – куруми, із сосною кедровою). Значну частину НПП «Бойківщина» займають лісові масиви, переважно з ялиці білої, смереки. НПП «Сколівські Бескиди» – це переважно середньогірні сильно розчленовані зворами ландшафти зі смерековими, смереково-ялицево-буковими та ялицево-смереково-буковими лісами [15].

У межах ландшафтів Горган розміщена частина території НПП «Синевир». Це Зовнішні, або Привододільні Горгани, які загалом представлені системою декількох хребтів, найбільший із яких Братківський (1788 м н. р. м.). У ландшафтній підобласті Зовнішніх Карпат – Скибові Карпати (частина Зовнішніх Горган) знаходиться північна територія Карпатського НПП. Найбільшу площу займає місцевість крутосхилового лісистого середньогір'я [8]. За А. Мельником (1999), гірська частина НПП «Гуцульщина» знаходиться в межах Низькогірно-скибової й Середньогірно-скибової областей Гірськокарпатського округу.

Вододільно-Верховинські Карпати. У межах Воловецько-Міжгірської верховини (Міжгірського та Синевирського ландшафтів) знаходиться частина НПП «Синевир». Це верхня частина водозбору р. Теремби з озером Синевир. До цієї ландшафтної області (район Вододільного хребта) належить східна частина Ужанського НПП [19]. Тут збереглися високопродуктивні яворові бучини, буково-ялицеві ліси та праліси. В області знаходиться середня частина Карпатського НПП – частина району Верховинсько-Путильського низькогір'я. Тут виділяють дві ландшафтні місцевості – пологосхиліве низькогір'я й терасованих річкових долин.

Полонинсько-Чорногірські Карпати. Свидовецько-Чорногірська ділянка Карпатського біосферного заповідника. Живописні місцевості гірських ущелин мають особливу естетичну красу в долині р. Чорна Тиса (від Ясині до Рахова), у верхів'ях р. Біла Тиса. На території Лужансько-Угольської ділянки заповідника зберігаються найбільші в Європі залишки унікальних букових пралісів.

У Чорногірській підобласті Полонинсько-Чорногірських Карпат Карпатський НПП займає частину Свидовецько-Чорногірського району [8]. Характерне поєднання середньогірської крутосхилової ліистої місцевості, полонинських субальпійських та альпійських, терасово-долинних і гірсько-ущелинних місцевостей.

НПП «Верховинський» знаходиться на основному вододілі Українських Карпат та охоплює найвищі вершини Чивчино-Гринявських гір. Включає Верховинське пониження (Гуцульська Верховина) і частково Чорногірський хребет. До Полонинсько-Чорногірської ландшафтної області (район Полонини Рівної) належить західна й центральна частини Ужанського НПП (середньогірні ландшафти) [19].

Рахівсько-Чивчинські Карпати є частиною Марамороського масиву. Марамороський вид ландшафтів становить «карпатське високогір'я». Тут знаходиться Марамороська ділянка Карпатського біосферного заповідника. Рахівсько-Кузійська ділянка заповідника заходить на територію Росошківського ландшафту, який у рельєфі представлений поєднанням міжрічкових плакорів із крутосхилівим низькогір'ям.

НПП «Верховинський» частково включає гори Чивчини. Більша частина Чивчинського хребта входить до заповідної зони парку. НПП «Черемоський» складається з трьох основних масивів: Яровицько-Чорнодільського, Максимецького, Ракова-Шурдин [4].

У ландшафтному відношенні **Вулканічні Карпати** представлені низькогірними й середньогірними ландшафтами з дубово-буковими та буковими лісами на буроземних ґрунтах. НПП «Зачарований край» знаходиться в межах вулканічних ландшафтів (хр. Великий Діл), на схилах г. Бужори (живописна ландшафтна місцевість річки Вільшанки).

Закарпатська низовина. Переважають ландшафти низькотерасових слабо дренованих рівнин з дубовими й чорновільховими лісами, вторинними остепненими луками. В області Карпатський біосферний заповідник включає ділянки згаслих вулканів, нині заказників заповідника – «Юлівська гора» та «Чорна гора», а також «Долину нарцисів» – ділянку заплави р. Хустець.

Кримська гірська фізико-географічна країна. У ландшафтному відношенні тут виділяють три фізико-географічні області.

Передгірський лісостеп. У ландшафтній структурі виділяють куєстові виположені гряди; куєстові розчленовані гряди під дубовими лісами й лучними степами; куєстові розчленовані гряди з коричневими щебенуватими ґрунтами, шибляковими заростями, грабінниковими дібровами; міжпасмові полого схилові зниження із залишками грабових дібров; долинно-терасові ландшафтні комплекси.

Головна гірсько-лучно-лісова гряда. В області розміщені природні заповідники: Кримський, Ялтинський гірсько-лісовий, Карадазький. Значну площу Кримського ПЗ займають ландшафтні комплекси степові, лучні й томілярів. Ялтинський гірсько-лісовий ПЗ – ландшафтні комплекси степові, лучні й томілярів. Карадазький природний заповідник – гірсько-лучно-лісові ландшафти.

Кримське південнобережне субсередземномор'я. Своєрідності ландшафтам області надають вулканічні низькогір'я з коричневими щебенуватими ґрунтами, ксерофітними розрідженими ялівцево-грабінниковими та дубовими лісами, які найповніше представлені в Карадазькому ПЗ. У ПЗ «Мис Мартьян» переважають пухнастодубові ліси та рідколісся.

Головні висновки. Надзвичайно багате ландшафтне різноманіття територій природно-заповідного фонду України представлено як гірськими, так і рівнинними ландшафтними комплексами.

Аналіз ландшафтно-регіонального розподілу природно-заповідних територій найкраще здійснювати на основі наявної схеми фізико-географічного (природного) районування території України.

Нерівномірний (випадковий) і слабо репрезентований розподіл природно-заповідних територій України, відповідно до схеми її фізико-географічного

районування, сьогодні є негативною особливістю мережі ПЗФ. Тобто спостерігається явна незональна представленість ландшафтного й біотичного різноманіття в природоохоронних об'єктах фізико-географічних регіонів.

Найскладніша ситуація через малу частку заповідності нині склалася в центральному правобережжі Дніпра, у середньому степу, у степового

Криму. Південна частина степової зони представлена в мережі природоохоронних територій слабо. Відповідно, ці регіони потребують найбільшої природоохоронної уваги й турботи.

Особливості сучасного територіального розподілу теренів ПЗФ варто враховувати в природоохоронному плануванні (створенні й розширенні таких теренів).

Література

1. Гетьман В.І. Про природно-ландшафтознавче районування *Наук. зап. Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія». Біологія та екологія*. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 54. С. 63–66.
2. Гетьман В.І. Екологічні субстанції: закономірності, ландшафти, рельєф : навчальний посібник. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. 71 с.
3. Гетьман В.І. Національні природні парки Лісостепу і Степу України. Київ : Талком, 2020. 283 с.
4. Гетьман В.І. Українські Карпати і Полісся у національних природних парках. Київ : Талком, 2020. 215 с.
5. Гродзинський М.Д. Ландшафтна екологія: підручник. Київ : Знання, 2014. 550 с.
6. Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України : Закон України від 21 грудня 2010 р. № 2818-VI. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2818-17>.
7. Іваненко Є.І. Аналіз розміщення природно-заповідного фонду України: підхід, стан, проблеми. *Український географічний журнал*. 2013. № 3. С. 64–69.
8. Карпатський національний природний парк / за редакцією М.М. Приходька, О.І. Киселюка, А.І. Яворського. Івано-Франківськ : Фоліант, 2009. 672 с.
9. Клімов О.В., Подоба І.М. Представленість ландшафтів у природно-заповідному фонді України. *Ландшафтотенез – 2000: філософія і географія. Проблеми постнекласичних методологій* : тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції. Київ : 1996. С. 75–77.
10. Маринич А.М., Пашенко В.М., Шищенко П.Г. Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование. Киев : Наукова думка, 1985. 224 с.
11. Мельник А.В. Українські Карпати: еколого-ландшафтознавчі дослідження. Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1999. 286 с.
12. Національний природний парк «Гуцульщина» / В.В. Пророчук та ін. ; за ред. В.В. Пророчука. Львів : НВФ «Карти і Атласи», 2013. 408 с.
13. Пашенко В.М. О дифференциации ландшафтов Северо-Степного Приазовья. *Физ. география и геоморфология*. 1979. Вып. 21. С. 79–88.
14. Попович С.Ю. Скільки нам ще потрібно заповідників і національних парків? або Значення природно-заповідного фонду в формуванні національної екомережі України. *Рідна природа*. 2001. № 1. С. 23–26.
15. Попович С.Ю. Природно-заповідна справа : навчальний посібник. Київ : Арістей, 2007. 480 с.
16. Природа Львівської області / за ред. К.І. Геренчука. Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1972. 151 с.
17. Природа Хмельницької області / под ред. К.І. Геренчука. Львов : Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те, 1980. 152 с.
18. Удра І.Х., Батова Н.І. Біогеографічна оцінка репрезентативності природно-заповідних територій України в контексті розбудови екомережі. *Заповідна справа в Україні*. 2004. Т. 10. Вип. 1–2. С. 5–13.
19. Ужанський національний природний парк. Поліфункціональне значення / за ред. С.М. Стойка. Львів, 2007. 306 с.
20. Фізико-географическое районирование Украинской ССР / под ред. В.П. Попова, А.М. Маринича, А.И. Ланько. Киев : Изд-во Киев ун-та, 1968. 683 с.